

ОДЕСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ

ГУРТОВЕНКО ОЛЕГ ЛЕОНТІЙОВИЧ

УДК 343.226 (477)

ПСИХІЧНЕ НАСИЛЬСТВО У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Спеціальність 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія;
кримінально-виконавче право

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Одеса – 2008

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Одеській національній юридичній академії
Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник доктор юридичних наук, професор
ТУЛЯКОВ В'ячеслав Олексійович,
Одеська національна юридична академія,
віце-президент, проректор з міжнародних зв'язків,
завідувач кафедри кримінального права

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор
ТУЗОВ Анатолій Павлович,
Національний технічний університет України
„Київський політехнічний інститут”,
декан факультету права;

кандидат юридичних наук, доцент
МАРТИНЕНКО Олег Анатолійович,
Міністерство внутрішніх справ України,
радник Міністра внутрішніх справ України
з прав людини та гендерних питань

Захист відбудеться **17 травня 2008 р. о 10 годині** на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.086.01 Одеської національної юридичної академії за адресою: 65009, м. Одеса, Фонтанська дорога, 23.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Одеської національної юридичної академії за адресою: 65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2.

Автореферат розісланий „ ___ ” _____ 2008 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л.Р. Біла

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Насильство, у тому числі психічне, є складовою суспільного життя. Воно з огляду на поширеність і, як це не прикро звучить, свою звичайність здавна цікавить уми представників різних наук і світоглядів. Усі вони намагаються з'ясувати глобальні питання щодо причин і видів насильства, його ролі і місця в суспільстві та шляхів його подолання. Звичайно, що кримінальне право не знаходиться осторонь питань психічного насильства.

Актуальності темі додає те, що соціально-економічні та інші складнощі в Україні відіграють роль психотравмуючих чинників і призводять до навантажень на психіку людини, психічної напруги, втому, виникнення депресій, побутових стресів, впоратися з якими досить важко. Зазначені явища характеризують не тільки окрему особу або групу осіб, а суспільство в цілому і провокують надмірне вивільнення таких проявів людської природи як застосування фізичного і психічного насильства, їх ескалація, що сприяє засвоєнню і передачі індивідуального і колективного досвіду, пов'язаного з людською агресією. І якщо проблематика фізичного насильства дістала належний розвиток в сучасній літературі, то значна кількість аспектів об'єктивації та аналізу психічного насильства залишається поза увагою науковців, не відображується в законодавстві.

Разом із тим проголошення України правовою державою вимагає уваги з боку кримінального законодавства до прав потерпілих від психічного насильства і рівною мірою до прав осіб, які вдалися до застосування психічного насильства. Питання психічного насильства пов'язане з одвічно актуальною темою безпеки і спокою людини. Зміни у кримінальному законодавстві України (пряме закріплення психічного примусу як обставини, що виключає злочинність діяння, зміни у статтях Особливої частини КК України), які сталися у зв'язку з прийняттям чинного КК України, торкнулися й регулювання питань психічного насильства. Між тим, у кримінальному законі є суттєві недоліки, пов'язані з регулюванням психічного насильства, у тому числі термінологічного характеру. Так, у КК України відсутнє визначення психічного насильства, що є наслідком недостатнього і неякісного відображення категорій психології у кримінальному законодавстві.

Проблемам психічного насильства у кримінальному праві в цілому або окремим аспектам цієї теми було присвячено роботи таких видатних науковців як Ю.М. Антонян, Н.А. Бабій, М.І. Бажанов, Р.А. Базаров, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, А.М. Браусов, Є.Г. Веселов, О.С. Вікторов, Є.А. Гамаюнова, Л.Д. Гаухман, Ф.Б. Гребьонкін, Є.Л. Доценко, В.Є. Емінов, М.І. Єнікєєв, А.Ф. Зелинський, Н.В. Іванцова, М.М. Ізотов, В.В. Калугін, В.М. Кандиба, І.І. Карпець, О.І. Коростильов, Р.А. Левертова, В.Г. Ледяєв, О.А. Мартиненко, Т.С. Оленич, Т.Ю. Орешкіна, Ю.Є. Пудовочкін, С.В. Расторопов, Л.В. Сердюк, В.В. Сташис, С.Н. Табакова, Н.С. Таганцев, А.П. Тузов, В.О. Туляков, А.Д. Чернявський, Р.Д. Шарапов, А.Ю. Шурдумов, Т.І. Якимець.

Наголошуючи на значущості кожного дослідження кримінального психічного насильства, слід зазначити, що його комплексне вивчення на підставі

чинного КК України досі не здійснювалось. Сьогодні в теорії кримінального права залишається чимало важливих невирішених питань стосовно психічного насильства. Зокрема поняття психічного впливу і психічної шкоди, які є ознаками психічного насильства, досі не отримали профільного ґрунтового аналізу в кримінальному праві. Не надано класифікацію видів психічного насильства, яка враховувала би положення сучасної кримінально-правової доктрини. В теорії кримінального права існують різні визначення поняття „психічне насильство”. Поняття, суміжні з поняттям психічного насильства, вживаються у кримінальному законодавстві України досить безсистемно, що потребує їх узагальнюючого осмислення. Обставина, що виключає злочинність діяння при психічному примусі, з урахуванням її самостійного закріплення у КК України детально не аналізувалась.

Наведені обставини зумовили вибір теми дослідження, її актуальність і науково-практичне значення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Роботу виконано в межах плану наукових досліджень кафедри кримінального права Одеської національної юридичної академії за темою „Тенденції та перспективи розвитку кримінального права України” на 2006-2010 роки, який є складовою частиною наукового дослідження Одеської національної юридичної академії відповідно до теми „Традиції та новації в сучасній українській державності і правовому житті” (державний реєстраційний номер 0106U004970).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є висвітлення кримінально-правової сутності психічного насильства і примусу, визначення цих понять, визначення видів і структури психічного насильства у кримінальному праві України, вироблення на підставі отриманих висновків пропозицій щодо вдосконалення законодавства і практики його застосування. Для втілення в життя зазначених цілей було поставлено такі завдання:

- сформулювати поняття психічного впливу;
- надати класифікацію видів психічного впливу;
- сформулювати поняття психічної шкоди;
- надати класифікацію видів психічної шкоди;
- сформулювати поняття психічного насильства;
- надати класифікацію видів психічного насильства;
- сформулювати поняття переборного психічного примусу;
- розкрити питання меж правомірної шкоди при психічному примусі та їх перевищення;

- сформулювати поняття обставини, що виключає злочинність діяння при переборному психічному примусі.

Об'єктом дослідження є закономірності нормативно-правового регулювання і доктринального висвітлення питань насильства у кримінальному праві України.

Предметом дослідження є психічне насильство у кримінальному праві України.

Методи дослідження. Роботу виконано з використанням методів загальної теорії пізнання (які стали загальнометодологічним підґрунтям дослідження),

загальнофілософських методів, загальнонаукових методів, загальнонаукових методів юриспруденції, спеціально-наукових методів кримінального права.

Так, за допомогою закону єдності і боротьби протилежностей у роботі розкривається сутність психічного насильства. Закон заперечення заперечення виступає філософським підмурком при аналізі відповідальності за перевищення меж правомірної шкоди при переборному психічному примусі. Категорії причини і наслідку покладено в основу описання об'єктивної сторони психічного насильства.

Відповідно, формально-логічні правила поділу використовуються при класифікації видів психічного впливу, психічної шкоди, психічного насильства, а формально-логічні правила формулювання – при визначенні понять „кримінальний насильницький психічний вплив”, „кримінальна насильницька психічна шкода”, „кримінальне психічне насильство”, „переборний психічний примус” і „обставина, що виключає злочинність діяння при переборному психічному примусі”. Метод історизму використовується при аналізі поглядів науковців, а також генезису нормативно-правових актів. Метод системно-функціонального аналізу застосовується при встановленні природи об'єктивної сторони злочинів, які характеризуються застосуванням психічного насильства. Метод порівняння вживається при зіставленні психічного насильства і психічного примусу, а метод контент-аналізу – при дослідженні емпіричної бази цієї роботи. Метод етимологічного аналізу застосовується при розкритті змісту таких понять як „насильство” і „примус”. Застосування методу міждисциплінарного аналізу полягає у зверненні до цивільного права, кримінально-процесуального права, кримінології, віктимології, психології, психіатрії, медицини та ін.

При дослідженні понять „кримінальний насильницький психічний вплив”, „кримінальна насильницька психічна шкода”, „кримінальне психічне насильство”, „переборний психічний примус” і „обставина, що виключає злочинність діяння при переборному психічному примусі” застосовуються такі загальнонаукові методи юриспруденції як методи загальної теорії права, формально-юридичний метод і такі спеціально-наукові методи кримінального права як методи вчення про склад злочину і методи теорії криміналізації.

Теоретичну базу дослідження складають роботи з філософії, кримінального права, кримінології, віктимології, психології, психіатрії, медицини тощо.

Нормативну основу дослідження складають міжнародні нормативно-правові акти, нормативно-правові акти України і УРСР, деякі нормативно-правові акти інших держав. Емпіричну основу дослідження становлять оброблені за відповідною програмою рішення Європейського суду з прав людини, матеріали правозастосовної практики вищих судових інстанцій України, рішення судів України і Російської Федерації у кримінальних справах, матеріали контент-аналізу засобів масової інформації та мережі Інтернет. В роботі методом монографічного аналізу оброблено 25 вироків й ухвал українських судів у кримінальних справах, пов'язаних із застосуванням психічного насильства.

Наукова новизна одержаних результатів. Робота є одним із перших у вітчизняній кримінально-правовій теорії дослідженням основних закономірностей конструювання, виокремлення та структурування психічного насильства та

суміжних із ним понять у доктрині кримінального права та особливостей регулювання питань психічного насильства у чинному законодавстві України. До найістотніших результатів дослідження слід віднести таке:

уперше:

встановлено, що об'єктивна сторона повноцінного акту психічного насильства у завершеному вигляді включає такі конститутивні ознаки як психічний вплив, психічна шкода і необхідний причинний зв'язок між ними;

здійснено класифікацію видів кримінального насильницького психічного впливу за елементами структури особистості потерпілого, класифікацію видів кримінальної психічної шкоди за особливостями її психічної природи, класифікацію видів кримінального психічного насильства за видами психічного впливу і за видами психічної шкоди;

запропоновано визначення понять „кримінальний насильницький психічний вплив”, „кримінальна насильницька психічна шкода”, „кримінальне психічне насильство”, „переборний психічний примус” і „обставина, що виключає злочинність діяння при переборному психічному примусі”;

удосконалено обґрунтування положення про розмежування допустимої шкоди і достатньої шкоди при психічному примусі. На підставі цього запропоновано доповнити ст. 40 КК України частиною 3, в якій передбачити визначення понять правомірної, допустимої, достатньої шкоди, перевищення меж правомірної шкоди при психічному примусі;

набули подальшого розвитку:

висвітлення закономірностей використання категорій психології у кримінальному праві України;

загальнотеоретичний аналіз природи й аналіз регулювання в кримінальному законодавстві та кримінально-правовій доктрині питань кримінального насильницького психічного впливу, кримінальної насильницької психічної шкоди, кримінального психічного насильства, обставини, що виключає злочинність діяння при психічному примусі;

позиція, відповідно до якої обставина, що виключає злочинність діяння при переборному психічному примусі, є видом крайньої необхідності;

позиція, відповідно до якої у КК України термін „примушування” варто замінити на термін „примус”;

характеристика структури обставини, що виключає злочинність діяння при переборному психічному примусі;

пропозиції щодо застосування на практиці окремих інститутів та норм КК України, пов'язаних з регулюванням психічного насильства.

Практичне значення одержаних результатів. Сформульовані в дисертації висновки можуть бути використані у:

науковій сфері – як підґрунтя для подальшої наукової розробки питань використання у кримінальному праві даних психології, психічного насильства і примусу, обставин, що виключають злочинність діяння;

правотворчій діяльності – при підготовці проектів змін і доповнень до КК України з питань, пов'язаних з регулюванням психічного насильства;

правозастосуванні – при тлумаченні, застосуванні положень КК України, пов'язаних з регулюванням психічного насильства;

навчальному процесі – при викладанні курсів з кримінального права, при підготовці відповідних розділів підручників, навчальних посібників, навчальних програм.

Апробація результатів дослідження. Положення дисертаційного дослідження доповідались і обговорювались на 7-й (59-й) звітній конференції професорсько-викладацького і аспірантського складу ОНЮА (м. Одеса, 2004 р.), всеукраїнській науковій конференції „Юридичні читання молодих вчених” (м. Київ, 2004 р.), науково-практичній конференції „Ефективність правових заходів протидії організованим формам злочинності” (м. Одеса, 2005 р.), 8-й (60-й) звітній конференції професорсько-викладацького і аспірантського складу ОНЮА (м. Одеса, 2005 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції „Реформування кримінального та кримінально-процесуального законодавства України: сучасний стан та перспективи” (м. Івано-Франківськ, 2005 р.), Міжнародній науковій конференції молодих вчених „Четверті осінні юридичні читання” (м. Хмельницький, 2005 р.), міжнародній науковій конференції студентів і аспірантів „Проблеми імплементації міжнародних норм кримінально-правового напрямку в національне законодавство. Перші юридичні читання” (м. Одеса, 2006 р.), 9-й (61-й) звітній конференції професорсько-викладацького і аспірантського складу ОНЮА (м. Одеса, 2006 р.), міжвузівській науково-практичній конференції „Актуальні проблеми удосконалення кримінального законодавства України” (м. Київ, 2007 р.), міжнародній науковій конференції „Ювенальна політика та ювенальна юстиція в сучасній державі” (м. Одеса, 2007 р.).

Дисертація пройшла обговорення і рецензування на кафедрі кримінального права Одеської національної юридичної академії. Результати дослідження використовуються в процесі викладання дисципліни „Кримінальне право України” в Одеській національній юридичній академії. Підготовлено проект Закону України „Про внесення змін і доповнень до Кримінального кодексу України щодо меж правомірної шкоди у стані переборних фізичного або психічного примусу”, який передано до комітету з питань правової політики і комітету з питань боротьби з організованою злочинністю і корупцією Верховної Ради України.

Публікації. Положення дисертаційного дослідження відображені в десяти публікаціях, три з яких опубліковано в наукових фахових виданнях, що входять до переліку, затвердженого ВАК України.

Структура дисертації. Дисертація складається з переліку умовних скорочень, вступу, двох розділів, що містять чотири підрозділи, висновків до кожного розділу і загальних висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг дисертації – 251 сторінка, із них основного тексту – 209 сторінок, список використаних джерел – 30 сторінок, додатки – 12 сторінок. Кількість використаних джерел – 284.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовується актуальність теми дослідження, вказується на зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, визначаються мета, завдання, об'єкт і предмет дослідження, характеризуються його методологічна, теоретична і джерельна бази, розкриваються наукова новизна, практичне значення одержаних результатів, висвітлюється стан апробації результатів дослідження.

Перший розділ „Методологічні питання дослідження психічного насильства у кримінальному праві України” складається з двох підрозділів і присвячується аналізу літератури з питань психічного насильства та дослідженню елементів і ознак кримінального психічного насильства в кримінальному праві України.

У *підрозділі 1.1. „Концептуальні підходи до питання психічного насильства у кримінальному праві”* розглядаються підстави й шляхи використання даних психології при дослідженні психічного насильства в кримінальному праві України.

Частина 1 ст. 3 Конституції України, принцип конституційної адекватності (конституціоналізму) кримінального права як прояв принципу законності, а також ч. 1 ст. 1 КК України надають підстави стверджувати, що головною цінністю в сучасному кримінальному праві України визнано людину, а, отже, й особистість. Відтак, одним із провідних об'єктів уваги в сучасному кримінальному праві України постає психіка людини як джерело небезпеки і як об'єкт захисту. Це має значення для правотворчості, тлумачення КК України (зокрема при кваліфікації злочинів, індивідуалізації кримінального покарання), надання допомоги потерпілим від злочинів.

Увага, яка приділяється людині, її психіці в кримінальному законодавстві, а також у кримінально-правовій доктрині зокрема такими видатними науковцями як Ю.В. Баулін, О.А. Мартиненко, Л.В. Сердюк, А.П. Тузов є однією з важливих запорук підвищення рівня визначеності, вичерпності, узгодженості у законодавчому регулюванні і доктринальному розумінні складів злочинів (зокрема психічно-насильницьких) з метою забезпечення прав і законних інтересів осіб, винних у вчиненні злочинів, і потерпілих від злочинів. В теорії кримінального права узагальнено насильство повинно розумітися як поняття, що охоплює посягання на всі структури (сфери) особистості: біологічну, соціальну, психічну і духовну.

Зазначається, що такі закономірності як збільшення при встановленні істини кримінального права питомої ваги відмінних від КК України джерел (законодавство, юридична доктрина, спеціальні наукові знання), міжгалузєва акультурація (конвергенція) в законодавстві і праві та розмежування „компетенцій” між нормативно-правовими актами вимагають „перекладу” категорій психології на мову юридичних категорій з метою використання результатів такого „перекладу” в кримінальному праві, а також дотримання необхідності і достатності при використанні категорій психології в кримінальному праві.

Аналіз існуючих доктринальних моделей засвідчує, що саме поняття „явище психіки людини” є найбільш підходящою категорією психології для визначення понять кримінального насильницького психічного впливу і кримінальної насильницької психічної шкоди.

Відсутність у КК України визначення психічного насильства, як і відсутність у ньому єдиного вичерпного узгодженого термінологічного словника (В. Навроцький, З. Тростюк, М. Хавронюк) порушує конституційне положення, відповідно до якого кожному гарантується право знати свої права і обов’язки (ч. 1 ст. 57 Конституції України), підриває уявлення про презумпцією належної якості законодавства, не відповідає потребі сформованості ключових культууроутворюючих юридичних понять, ускладнює реалізацію функцій кримінального права, тлумачення і застосування КК України.

Підрозділ 1.2. „Об’єктивні ознаки психічного насильства у кримінальному праві” присвячений дослідженню елементів і ознак психічного насильства у кримінальному праві України.

Зазначається, що акт кримінального психічного насильства має такі елементи як об’єкт, об’єктивна сторона, суб’єкт, суб’єктивна сторона.

Конент-аналіз, предметом якого стали нормативно-правові акти України і матеріали правозастосовної практики вищих судових інстанцій України, засвідчив, що терміни „психічний вплив” і „психічне насильство” серед синонімів назв відповідних понять є найбільш поширеними в законодавстві і праві України. Це, керуючись принципом термінологічної узгодженості, нарівні з наявним у кримінально-правовій доктрині оперуванням термінами „психічна шкода” і „психічне насильство”, використано як аргумент на користь вкорінення у кримінальних законодавстві і праві саме зазначених термінів для позначення відповідних їм понять.

Відмінною рисою кримінального насильницького психічного впливу є його специфічний предмет – явища психіки людини, метою посягання на який характеризується цей вид кримінального насильницького впливу.

Між поняттями «кримінальна психічна шкода» і «моральна шкода» існує формально-логічне співвідношення перетинання: буває шкода, яка одночасно є кримінальною психічною і моральною (це негативні емоції), разом із тим моральна шкода може завдатись і юридичній особі, а зазначена психічна шкода полягає не тільки у моральній шкоді.

Кримінальний насильницький психічний вплив і кримінальна психічна шкода, будучи *de facto* діянням і завданою ним шкодою, *de jure* можуть відігравати роль різних ознак складу злочину або характеризувати окремі інститути КК України.

Тлумачення кримінального законодавства дозволяє виділяти види кримінального насильницького психічного впливу, класифіковані за елементами структури особистості потерпілого, шляхом безпосереднього посягання на які він справляється, і за метою досягнення певної психічної шкоди (така мета визначає засоби його справляння), а також види кримінальної психічної шкоди, класифіковані за особливостями психічної природи.

Другий розділ „Характеристика психічного насильства у кримінальному праві України” складається з двох підрозділів і присвячується розгляду поняття, видів психічного насильства, а також обставини, що виключає злочинність діяння при психічному примусі, в кримінальному праві України.

У підрозділі 2.1. *„Обсяг використання поняття психічного насильства у кримінальному праві України”* аналізуються поняття й види психічного насильства у кримінальному праві України.

У доктрині кримінального права існують різні визначення психічного насильства, в яких основну увагу приділяється фактичній природі психічного насильства, у той час як його юридична природа залишається поза увагою. Це спонукає до доопрацювання і узгодження зазначених визначень з метою надання якісної дефініції поняття психічного насильства.

Стаття 1 Закону України „Про попередження насильства в сім’ї” містить визначення психологічного насильства в сім’ї, яке підлягає застосуванню *mutatis mutandis* при реалізації бланкетних положень КК України, що передбачають чи мають на увазі категорії психічного насильства і суміжних із ним понять.

Кримінальний насильницький психічний вплив і кримінальна насильницька психічна шкода у визначенні кримінального психічного насильства мають посідати рівновелике місце. Суб’єкт психічного насильства і потерпілий від психічного насильства відіграють роль конститутивних компонентів акту психічного насильства. Акт кримінального психічного насильства може складати злочин, тобто мати всі ознаки і склад певного злочину (наприклад, погроза знищення майна – ст. 195 КК України) або бути складовою злочину, характеризуючи частину елементів та ознак злочину (наприклад, погроза при грабежі – ч. 2 ст. 186 КК України), або складати обставину, яка пом’якшує чи обтяжує покарання, або бути складовою обставини, що виключає злочинність діяння, або робити недійсним примирення винного з потерпілим – ст. 46 КК України.

Види кримінального психічного насильства пропонується класифікувати на підставі видів відповідних психічного впливу і психічної шкоди.

У підрозділі 2.2. *„Психічний примус як форма регулювання психічного насильства у кримінальному праві України”* досліджується обставина, що виключає злочинність діяння при психічному примусі в кримінальному праві України.

Між положеннями КК України, які регулюють крайню необхідність, і положеннями КК України, які регулюють обставину, що виключає злочинність діяння при переборному психічному примусі, має місце таке співвідношення положень законодавства як конкретизація.

Обставину, що виключає злочинність діяння при переборному психічному примусі, необхідно розглядати як систему, яка складається з двох конститутивних елементів – примусу і вчинку примушованого. При цьому існують ознаки (фактичні компоненти) цієї обставини, які, одночасно характеризуючи примус і вчинок примушованого, відіграють при характеристиці примусу одну юридичну роль, а при характеристиці зазначеного вчинку – іншу. До зазначених ознак можна віднести такі: існування у примушованого фактичної можливості керувати

своєю поведінкою, достатньої для нездійснення вчинку, який вимагається (характеризує примус як переборний, а також суб'єкта і обстановку вчинку примушованого); відсутність у примушованого іншої фактичної можливості усунути примус, окрім як здійснити вчинок на виконання волі примушовуючого (характеризує об'єктивну сторону складу вчинку примушовуючого, а також суб'єкта і обстановку вчинку примушованого); межі правомірної шкоди, які пропонується передбачити у КК України (межі допустимої шкоди визначаються об'єктивною стороною вчинку примушовуючого, а межі достатньої шкоди – метою примушовуючого. Дотримання обох зазначених меж характеризує об'єктивну сторону вчинку примушованого).

До потенційно важливих для кримінального права України питань можна віднести регулювання примусу Римським Статутом Міжнародного кримінального суду. У цьому зв'язку постає потреба в україномовному варіанті п. d ч. 1 ст. 31 зазначеного акту, який можна запропонувати сформулювати так: „Особа не підлягає кримінальній відповідальності, якщо діяння, яке, як передбачається, являє собою злочин, що підпадає під юрисдикцію Суду, є вимушеною реакцією у відповідь на загрозу неминучої смерті або неминучого завдання тяжких тілесних ушкоджень чи продовження завдання таких ушкоджень для неї самої чи іншої особи або у відповідь на погрозу неминучою смертю або неминучим завданням тяжких тілесних ушкоджень чи продовженням завдання таких ушкоджень, і ця особа вживає необхідних і розумних заходів для усунення цієї загрози або погрози, за умов, що ця особа не має наміру завдати більшої шкоди, ніж та, яку вона прагнула відвернути. Такі загроза чи погроза можуть: і) або виходити від інших осіб; ii) або бути створеними іншими обставинами, що не залежать від цієї особи”. Наведене формулювання має значення в контексті гармонізації законодавства України з міжнародним законодавством.

ВИСНОВКИ

В результаті проведеного дослідження категорії „психічне насильство” у кримінальному праві України отримано такі висновки:

1. До основних закономірностей використання категорій психології у кримінальному праві при регулюванні питань психічного насильства відноситься недостатній і неякісний характер відображення зазначених категорій, що призводить до невідповідності юридичних положень даним психології і складнощів при реалізації таких положень. Одним із найважливіших способів виправлення зазначеного стану справ є використання даних психології у кримінальному праві шляхом описання категорій психічної природи певного явища категоріями його юридичної природи.

2. Запропоновано як самостійний серед інших підходів до визначення сутності психічного насильства виділяти підхід, відповідно до якого кримінальне психічне насильство може бути розглянуто як ситуацію міжособистісних відносин, яка полягає в кримінальному насильницькому психічному впливі на фізичну особу – суб'єкта кримінальних правовідносин та у сприйнятті такого впливу цим суб'єктом, що стає головною причиною завдання кримінальної

насильницької психічної шкоди цьому суб'єкту. Під фізичною особою тут розуміються зокрема потерпілий від злочину, або суб'єкт злочину, або суб'єкт обставин, що виключають злочинність діяння, або суб'єкт примирення. Акт кримінального психічного насильства є кримінально-правовим юридичним фактом або характеристикою кримінально-правових юридичних фактів чи фактичних складів, присвячені яким положення КК України передбачають такий акт прямо в тексті чи мають його на увазі. Зазначений акт зокрема складає злочин (чи є його складовою), або складає обставину, яка пом'якшує чи обтяжує покарання, або є складовою обставини, що виключає злочинність діяння, або робить недійсним примирення винного з потерпілим.

3. Кримінальний насильницький психічний вплив запропоновано визначити як протиправний або вчинюваний особою, що не має ознак суб'єкта правопорушення, вплив на явища психіки фізичної особи – суб'єкта кримінальних праввідносин, який вчиняється проти бажання цього суб'єкта або позасвідомо для нього з метою завдання йому психічної шкоди. Такий вплив є характеристикою кримінально-правових юридичних фактів чи фактичних складів, присвячені яким положення КК України передбачають такий вплив прямо в тексті або мають його на увазі. Зазначений вплив, будучи *de facto* діянням, *de jure* може виступати у різних юридичних формах. Зокрема він є або ознакою складу злочину (діянням, або засобом, або обстановкою), або ознакою обставин, які пом'якшують чи обтяжують покарання, або ознакою обставин, що виключають злочинність діяння, або робить недійсним примирення винного з потерпілим.

4. У кримінальному праві запропоновано виділяти такі класифіковані за елементами структури особистості потерпілого види кримінального насильницького психічного впливу:

а) кримінальний насильницький психічний вплив, що справляється на структури особистості. Це психічний вплив, що справляється: шляхом посягання тільки на явища психіки потерпілого (психічний вплив з метою викликати переживання (психічний вплив при погрозі, а також з метою викликати переживання з інших, ніж погроза, приводів), вплив на явища психіки потерпілого з метою його підкорення, психічний вплив при обмані, вплив на органи чуттів людини за допомогою звуку, світла, запахів, вплив на явища психіки потерпілого шляхом використання речовин (не через їх введення в організм людини за допомогою фізичного насильства), психічний вплив на безсвідоме); шляхом порушення будь-яких прав особистості, які охороняють її біологічну структуру (організм); шляхом порушення будь-яких прав особистості, які охороняють її соціальну структуру, або шляхом вчинення правопорушення щодо блага, яке потерпілий юридично зобов'язаний охороняти; комплексний психічний вплив, тобто поєднання зазначених вище видів психічного впливу;

б) кримінальний насильницький психічний вплив, що справляється за допомогою використання складових навколишнього світу, які не є складовими структури особистості потерпілого.

5. Кримінальну насильницьку психічну шкоду запропоновано визначити як спричинювані кримінальним насильницьким психічним впливом негативні зміни нехворобливого характеру в явищах психіки фізичної особи – суб'єкта

кримінальних правовідносин, які виникають та існують проти бажання цього суб'єкта або позасвідомо для нього. Така шкода є характеристикою кримінально-правових юридичних фактів чи фактичних складів, присвячені яким положення КК України передбачають таку шкоду прямо в тексті або мають її на увазі. Зазначена шкода, будучи шкодою *de facto*, *de jure* може виступати у різних юридичних формах. Зокрема вона є або ознакою складу злочину (наслідком, або засобом, або характеризує суб'єктивну сторону злочину, зокрема умисел суб'єкту злочину як афектований), або ознакою обставин, які пом'якшують чи обтяжують покарання, або ознакою обставин, що виключають злочинність діяння, або робить недійсним примирення винного з потерпілим.

6. У кримінальному праві запропоновано виділяти такі класифіковані за особливостями психічної природи види кримінальної психічної шкоди: негативні емоції, тобто негативні зміни в емоційному стані; неприємні відчуття, тобто негативні зміни у стані відчуттів; негативні комплексні зміни у психічних станах; негативні зміни у психічних будовах; психічна шкода чималій кількості тісно не пов'язаних між собою людей; шкода психічним зв'язкам у групі особистостей чи в межах пов'язаних людських спільнот; тимчасова психічна безпорадність; комплексна кримінальна психічна шкода, тобто поєднання зазначених вище видів психічної шкоди.

7. У кримінальному праві запропоновано виділяти такі види кримінального психічного насильства:

а) за видами кримінального насильницького психічного впливу, що справляється шляхом посягання тільки на явища психіки потерпілого: виклик негативних переживань (з приводу можливості настання несприятливих наслідків (погроза) чи з інших приводів); досягнення підкорення; психічне насильство шляхом використання звуку, світла, запахів; психічне насильство шляхом використання речовин (не через їх введення в організм людини за допомогою фізичного насильства); психічне насильство над потерпілим на рівні його позасвідомого;

б) за видами кримінальної насильницької психічної шкоди: настання негативних емоцій; настання негативних відчуттів; настання негативних комплексних змін у психічних станах; настання негативних змін у психічних будовах; завдання психічної шкоди чималій кількості тісно не пов'язаних між собою людей; завдання шкоди психічним зв'язкам у групі особистостей чи в межах пов'язаних людських спільнот; завдання комплексної психічної шкоди.

8. Переборний психічний примус (психічний примус, передбачений ч. 2 ст. 40 КК України) запропоновано визначити як кримінальне психічне насильство, при якому насильник (примушуючий) ставить за мету проти бажання потерпілого (примушованого) домогтися від нього вчинку, що містить склад злочину, передбаченого КК України.

9. Запропоновано виділяти підхід, відповідно до якого обставину, що виключає злочинність діяння при переборному психічному примусі, може бути розглянуто як ситуацію міжособистісних відносин, яка полягає в наявності психічного примусу і зумовленого ним вчинку примушованого із складом передбаченого КК України злочину, за яких примушуваний має фактичну

можливість керувати своєю поведінкою, достатню для нездійснення зазначеного вчинку, не має іншої фактичної можливості усунути зазначений примус, окрім здійснення такого вчинку, і не перевищує меж правомірної шкоди.

10. Запропоновано передбачити на законодавчому рівні поняття допустимої шкоди і достатньої шкоди, а також ввести поняття правомірної шкоди і поняття перевищення меж правомірної шкоди, доповнивши ст. 40 КК України частиною 3 такого змісту:

„Шкода, що завдається примушуваням, який діє у стані переборних фізичного або психічного примусу, визнається правомірною, якщо вона одночасно має ознаки допустимої шкоди і достатньої шкоди.

Шкода, що умисно завдається примушуваням, який діє у стані переборних фізичного або психічного примусу, визнається допустимою, якщо вона не перевищує шкоди, якої завдається примушуваному, тобто є шкодою правоохоронюваним благам, які за характером (цінністю) і (або) ступенем (обсягом) є меншими або рівними правоохоронюваним благам, які порушуються при завданні шкоди примушуваному.

Шкода, що умисно завдається примушуваням, який діє у стані переборних фізичного або психічного примусу, визнається достатньою, якщо вона є адекватною шкоді, завдання якої вимагається примушуючим від примушуваного, і не перевищує її, тобто є шкодою правоохоронюваним благам, завдання шкоди яким вимагається, і які за ступенем (обсягом) є меншими або рівними правоохоронюваним благам, завдання шкоди яким вимагається.

Перевищення меж правомірної шкоди, що завдається примушуваням, який діє у стані переборних фізичного або психічного примусу, є злочином, що має ознаку завдання примушуваням з метою позбавитися примусу неправомірної шкоди, тобто шкоди, яка є більш значною, ніж шкода, що має у даному стані примусу ознаки допустимої і (або) достатньої”.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Гуртовенко О.Л. Фізичний або психічний примус як обставина, що виключає злочинність діяння // Актуальні проблеми держави і права. Зб. наук. пр. (Редкол.: С.В. Ківалов (голов. ред.) та ін. – Одеса: Юрид. л-ра, 2004. – Вип. 22. – С. 863–867.

2. Гуртовенко О.Л. Методи кримінально-правового аналізу фізичного і психічного примусу // Юридичні читання молодих вчених: Зб. матер. всеукр. наук. конф. 23–24 квітня 2004. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2004. – С. 162–165.

3. Гуртовенко О.Л. Визначення психічного насильства у кримінальному праві України // Правовые проблемы противодействия организованной преступности: Сб. науч. ст. / Под ред. М.Ф. Орзиха, В.Н. Дрёмина. – Библиотека журнала «Юридический вестник». – Одесса: Феникс, 2005. – С. 77–85.

4. Гуртовенко О.Л. Психічний вплив і психічна шкода у кримінальному праві // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. пр. – Вип. 25 / Редкол.:

С.В. Ківалов (голов. ред.) та ін.; Відп. за вип. Ю.М. Оборотов. – Одеса: Юрид. л-ра, 2005. – С. 470–475.

5. Гуртовенко О.Л. Сучасні ідейність і механізми кримінального права // Реформування кримінального та кримінально-процесуального законодавства України: сучасний стан і перспективи: Матер. Всеукр. наук.-практ. конф., м. Івано-Франківськ, 30 верес. – 1 жовт. 2005 р. – Івано-Франківськ. – 2005. – С. 39–41.

6. Гуртовенко О.Л. Порівняння психічної шкоди із моральною шкодою // Молодь у юридичній науці: Зб. тез міжнар. наук. конференції молодих вчених „Четверті осінні юридичні читання” (21–22 жовтн. 2005 р.): У 3 ч. – Хмельницький: Вид-во Хмельн. ун-ту управління та права. – 2005. – Ч. 3: Публічно-правові науки. – Підтом 1. – С. 194–196.

7. Гуртовенко О.Л. Імплементация международного запрета насилия и меметика // Матер. Міжнар. наук. конф. студ. і аспір. „Проблеми імплементации міжнародних норм кримінально-правового напрямку в національні законодавства. Перші юридичні читання”, 17 лют. 2006 р. / Укл.: Є.Л. Стрельцова, І.С. Доброход; За заг. ред. Є.Л. Стрельцова. – Одеса: Астропринт, 2006. – С. 137–139.

8. Гуртовенко О.Л. Загальнонаукове підґрунтя законодавчих правил, які регулюють фізичний або психічний примус як обставину, що виключає злочинність діяння // Правове життя сучасної України: Тези доп. 9-ї звітної наукової конференції професорсько-викладацького і аспірантського складу / Відп. ред. проф. Ю.М. Оборотов / Одеська націон. юрид. акад. – О.: Фенікс, 2006. – С. 248–250.

9. Гуртовенко О.Л. Термінологічна невизначеність у Кримінальному кодексі України // Актуальні проблеми удосконалення кримінального законодавства України: Тези доп. міжвуз. наук.-практ. конф. (Київ, 25 травня 2007 р.). – Київ: Київський національний університет внутрішніх справ, 2007. – С. 67–69.

10. Гуртовенко О.Л. Завдання небережної кримінальної психічної шкоди неповнолітнім // Ювенальна політика та ювенальна юстиція в сучасній державі: Матер. міжнар. наук. конф. 21–22 вересня 2007 р.; Одеса / За заг. ред. проф. Ю.М. Оборотова; Одеська національна юридична академія. – Одеса: Фенікс, 2007. – 436. – С. 168–170.

АНОТАЦІЯ

Гуртовенко О.Л. Психічне насильство у кримінальному праві України.
– Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право. – Одеська національна юридична академія, Одеса, 2008.

В дисертації розглядаються питання необхідності і достатності використання категорій психології у кримінальному праві, досліджується структура акту кримінального психічного насильства.

Робиться висновок, що юридичне значення кримінального насильницького психічного впливу, кримінальної психічної шкоди і психічного насильства може

відрізнитись від їх фактичного значення, а також надається класифікація видів зазначених понять.

Запропоновано виділяти такі конститутивні ознаки об'єктивної сторони акту психічного насильства як психічний вплив, психічна шкода і необхідний причинний зв'язок між ними.

Запропоновано визначення кримінального насильницького психічного впливу, кримінальної насильницької психічної шкоди, кримінального психічного насильства, психічного примусу й обставини, що виключає злочинність діяння при переборному психічному примусі.

Розроблено пропозиції щодо вдосконалення регулювання переборного психічного примусу в кримінальному законодавстві України.

Ключові слова: явище психіки, кримінальний насильницький психічний вплив, кримінальна насильницька психічна шкода, кримінальне психічне насильство, психічний примус, обставина, що виключає злочинність діяння при психічному примусі.

АННОТАЦІЯ

Гуртовенко О.Л. Психическое насилие в уголовном праве Украины. – Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.08. – уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право. – Одесская национальная юридическая академия, Одесса, 2008.

В диссертации освещены закономерности использования категорий психологии в уголовном праве при регулировании вопросов психического насилия.

Отмечается, что одним из основных объектов внимания в современном уголовном праве Украины является психика человека как источник опасности и объект защиты, что имеет значение для правотворчества и толкования законодательства.

В теории уголовного права обобщённо насилие следует понимать как понятие, охватывающее посягательства на все сферы личности: биологическую, социальную, психическую, духовную.

Категории психологии и категории права должны играть равновеликие роли в определении понятия психического насилия и смежных с ним понятий. При этом использование категорий психологии в праве должно соответствовать принципу необходимости и достаточности их использования. Обращается внимание на то, что категории психологии в уголовном праве должны реализовываться в форме юридических категорий. Такое понятие как «явление психики человека» предлагается считать наиболее подходящей категорией психологии для определения понятий уголовного насильственного психического воздействия и уголовного насильственного психического вреда.

Предлагается выделять такие конститутивные признаки объективной стороны акта уголовного психического насилия как психическое воздействие, психический вред и необходимая причинная связь между ними.

Сделан вывод о том, что уголовное насильственное психическое воздействие и уголовный психический вред, будучи *de facto* деянием и причинённым им вредом, *de jure* могут выступать в различных юридических формах: указанное воздействие, например, в форме деяния, средства, обстановки совершения преступления, а указанный психический вред, например, в форме последствий, признака субъективной стороны состава преступления.

С учётом толкования УК и данных психологии предлагаются классификации видов уголовного насильственного психического воздействия, уголовного насильственного психического вреда, уголовного психического насилия.

В работе содержатся определения понятий насильственного психического воздействия, уголовного насильственного психического вреда, уголовного психического насилия, психического принуждения и обстоятельства, исключающего преступность деяний при преодолённом психическом принуждении.

Внесены предложения по усовершенствованию регулирования преодолённого психического принуждения в уголовном законодательстве Украины, направленные на законодательное определение правомерного, достаточного, допустимого вреда и пределов превышения правомерного вреда при преодолённом психическом принуждении.

Ключевые слова: явление психики, уголовное насильственное психическое воздействие, уголовный насильственный психический вред, уголовное психическое насилие, психическое принуждение, обстоятельство, исключающее преступность деяния при психическом принуждении.

SUMMARY

Gurtovenko O.L. Mental violence in criminal law of Ukraine. – Manuscript.

Dissertation for the Candidate of Juridical Science Degree (Ph.D), specialty 12.00.08. – criminal law and criminology; penitentiary law. – Odessa National Law Academy, Odessa, 2008.

The dissertation contains a research of juridical nature of criminal violent mental influence, criminal mental harm, mental violence and classification of kinds of these notions.

A problem of necessity and comprehensiveness toward usage of mental categories in criminal law was examined. The structure of criminal mental violent act was revealed.

There were proposed definitions of criminal violent mental influence, criminal violent mental harm, criminal mental violence, mental compulsion and circumstance excluding the criminality features of deed in the case of mental compulsion usage.

The ways of improvement of surmountable mental compulsion regulation in criminal legislation of Ukraine were identified.

Key words: mental phenomenon, criminal violent mental influence, criminal violent mental harm, criminal mental violence, mental compulsion, circumstance excluding criminality of a deed in the case of mental compulsion usage.